

SOCIALISTICKÉ SPOLOČENSKÉ VEDOMIE A VÝCHODISKÁ JEHO SKÚMANIA

LADISLAV HOLATA, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

HOLATA, L.: The Socialist Social Consciousness and the Basis of its Investigation.

Filozofia 39, 1984, No. 1, p. 22

The basic and inevitable starting point of the investigation of the socialist social consciousness is the materialist solution of the basic philosophical question. Though it is not the only and utterly exhaustive basis.

Starting from Marx's conception of consciousness as an active moment of the totality of life activities of people, socially structured, the author analyzes some methodological means for grasping of the active consciousness, „effective consciousness“ (K. Marx) on the level of the relative antithesis of matter and consciousness: the problem of the ontological status of consciousness and its innerly richly structured totality, the question of perverted forms of consciousness and their typology, the relation of primary and secondary forms of consciousness and the dialectics of the anticipating and lagging of consciousness.

The author suggests how to make use of these theoretical methodological means in the sociological research of the socialist consciousness which is now being prepared.

Vypracovať všeobecné metodologické prostriedky pre konkrétnejšie uchopenie spoločenského vedomia ako predmetu výskumu predpokladá, okrem iného, zodpovedať na dve základné otázky:

1. akú povahu má spoločensko-historická skutočnosť a
2. aké je miesto, aký je status spoločenského vedomia v tomto celku?

Je všeobecne známe, že klasikovia marxizmu-leninizmu rozlišovali dve formy objektivity. Marx uznával popri prírodných procesoch spoločenský proces, a chápal ho ako prírodnohistorický proces. A Lenin hovorí o „prírode“ a o „účel si kladúcej ľudskej činnosti“ ako o dvoch „formách *objektívneho* procesu“. (1, s. 203) Toto rozlíšenie má zásadný význam pre materialistickú interpretáciu spoločenskej formy materiálneho bytia a je základom dôsledne materialistického monizmu marxistickej filozofie. Vznikanie sociálnej formy bytia nie je absolútnou negáciou prírodného bytia, ale jeho dialektickou negáciou, kvalitatívne gradovanou postupnou reštruktúraciou vonkajších prírodných predpokladov pre vznik tohto sociálneho bytia na vnútorné „výsledky jeho súcna“. (Marx)

Materializmus žiada zaujať pevné metodologické stanovisko v zmysle základnej filozofickej otázky, čo je prvotné a čo druhotné (vedomie alebo hmota), čo je čoho zdrojom. V rovine absolútneho protikladu hmoty a vedomia, medzi prírodou a spoločnosťou, neexistuje rozdiel. Podľa Marxa a Lenina má spoločensko-historický proces imanentný

predmetný charakter a nepanuje tu ľubovôľa, ale logika predmetných procesov.

Súčasnne však platí, že objektivita spoločensko-historickej skutočnosti je osobitnou normou objektivít. Objektivita prírodného procesu sa realizuje ako vzájomné materiálne pôsobenie nevedomých prírodných síl, a aj správanie vyšších stavovcov má iba objektívne účelnú povahu. Organický typ vzájomného materiálneho pôsobenia organizmu a prostredia je založený na konzumačno-adaptívnom vzťahu, ktorého hybnosť je daná rozporom medzi dedičnosťou a premenlivosťou biologického druhu. Objektivita spoločensko-historického procesu sa realizuje prostredníctvom praktickej aktivity ľudí, ktorej materiálne pôsobenie má subjektívne účelovú podobu (je cieľavedomým pôsobením) a jej nositelia disponujú určitou podobou sebauvedomenia. Špecificky ľudský typ vzájomného materiálneho pôsobenia je založený na produktívno-adaptačnom vzťahu, ktorého pohyblivosť je vyjadrená rozporom daného a pretváraného, pomerov a konania, vzťahom pospolného individua k „reálnym, vecným podmienkam“ jeho produkcie a reprodukcie. Engels v tejto súvislosti hovorí, že „dejiny sa odlišujú od dejín prírody len tým, že sú vývinovým procesom organizmov, ktoré si uvedomujú samy seba“. (4, s. 207) Je pochopiteľné, že absolútny protiklad hmoty a vedomia nevyčerpáva všetky vzťahy človeka a sveta v spoločensko-historickej skutočnosti. Lenin má pravdu, keď tvrdí, že „aj protiklad medzi hmotou a vedomím má absolútny význam len v rámci veľmi ohraničenej oblasti: v danom prípade výhradne v rámci základnej gnozeologickej otázky, čo uznať za prvotné a čo za druhotné. Mimo tohto rámca je relatívnosť daného protikladu nesporná“. (2, s. 138) Klasikovia marxizmu-leninizmu pristupovali k vedomiu nielen v jeho poznávacej funkcii, ale tematizovali aj jeho miesto v triednych zápasoch proletariátu, oceňovali jeho akčný charakter a skúmali podmienky, v ktorých sa vedomie, uvedomovanie môže stať „materiálnou silou“.

Z doterajších úvah, myslím, vyplýva, že materialistické riešenie základnej otázky filozofie je základným a nevyhnutným, nie však jediným a vyčerpávajúcim metodologickým východiskom pri skúmaní spoločenského vedomia. Druhý záver, ktorý sa vtláča, spočíva v tom, že zdôrazňuje potrebu rozpracovať metodologické prostriedky pre skúmanie vedomia v rovine relatívneho protikladu hmoty a vedomia. A tomuto problému sa chcem ďalej venovať. Čo však znamená Marxovo chápanie spoločnosti ako prírodno-historického procesu konkrétnejšie? Teoreticky je späté s celým materialistickým chápaním dejín, a metodologicky predovšetkým s kategóriou organického celku. Marx prekonal chápanie spoločnosti ako mechanického súboru individuí a pochopil dejiny ako vývoj zložitých organických systémov. — spoločensko-ekonomických formácií —, ktoré sa vyznačujú tým, že podmienky a predpoklady vlastnej existencie a reprodukcie sa stávajú výsledkami ich vlastnej aktivity. (5, II, s. 74) Podľa Marxa „život človeka sa odjakživa

zakladal na výrobe, tým či oným spôsobom *spoločenskej výroby*, vzťahy ktorej nazývame práve ekonomickými vzťahmi“. (5, II, s. 101) V aktoch reálneho ekonomického konania ľudí objavil Marx sféru, v ktorej sú imanentné systémové zákonitosti nezávislé nielen od antropologickej konštitúcie človeka ako takého, ale aj od psychických vlastností a osobitostí jednotlivých indivíduí. Marx skúma spoločensko-ekonomickú formáciu ako rozvíjajúci sa organický celok, ako sústavu reálnych činností, ktoré sa uskutočňujú vždy v konkrétnej historicky určenej spoločenskej forme, v určitých spoločenských, sociálne ekonomických, triednych vzťahoch. Marxova metóda sa teda neodvoláva na ľudské indivídium ako také a raz navždy dané, ale naopak, samo indivídium chápe ako personifikáciu týchto diferencovaných reálnych činností, ako tak či onak asociované indivídium, ako „človeka v jeho spoločenských vzťahoch“. V predslove k 1. vydaniu *Kapitálu* Marx priamo hovorí: „Postavy kapitalistu a pozemkového vlastníka vôbec nekreslím v ružových farbách. Ide tu však o osoby, len pokiaľ sú personifikáciou ekonomických kategórií, nositeľmi určitých triednych vzťahov a záujmov. Z môjho hľadiska, ktoré chápe vývin spoločensko-ekonomickej formácie ako prírodno-historický proces, menej ako z akéhokoľvek iného stanoviska možno robiť jednotlivca zodpovedným za pomery, ktorých spoločenským výtvorom ostáva, čo akoby sa nad ne subjektívne povzniesol“ (6, s. 17—18) Marx odmieta nielen abstraktný ahistorický predpoklad akejsi antropologickej konštanty, ďalej neanalyzovaných naturálnych potrieb a záujmov (veď spoločenský človek nie je predpokladom, ale výsledkom dejín), ale vylučuje aj odvolávky na vedomú motiváciu, kladenie cieľov a želania bezprostredných nositeľov tohto reálneho spoločenského života ako na posledný princíp jeho výkladu. Marx teda nevysvetľuje spoločenský pohyb antropologickým či psychologickým ustrojením indivídua, ale naopak, skutočným reálnym životom ľudí. Ako zdôrazňuje M. K. Mamardašvili: Marx súčasne buduje i teóriu objektívneho ekonomického procesu i teóriu jeho zobrazenia v hlavách bezprostredných činiteľov tohto procesu, pričom neskúma a nekritizuje individuálne predstavy, názory a túžby jednotlivých ľudí (hoci aj ony tu majú svoje miesto), *ale nevyhnutne sa utvárajúce objektívne myšlienkové výrazy tohto reálneho procesu*. (8, s. 16)

Tento zásadne nový objektívny prístup k vedomiu má obrovský význam pre konceptualizáciu marxistickej teórie spoločenského vedomia. Uvediem aspoň niektoré stránky tohto zásadne nového prístupu k spoločenskému vedomiu a naznačím metodologické dôsledky, ktoré z nich vyplývajú pre náš výskum.

1. V Marxovej koncepcii už nevystupuje vedomie ako dar boží, či iba ako funkcia tela, ale ako vlastnosť, ako funkcia spoločenských, najmä ekonomických aktivít človeka. Vedomie tu nevystupuje ako jednoduché zobrazenie predmetu v nazeraní jednotlivého človeka, ale jeho obsah a transformácie sa odvodzujú z väzieb a diferenciácie súvislostí systému týchto reálnych aktivít. Výskum vývojových tendencií socialis-

tického spoločenského vedomia musí byť preto spätý s dynamikou a väzbami reálnych aktivít ľudí za socializmu. Aj socializmus ako organický systém sa historicky stáva totalitou, avšak doteraz si nepodriadil „všetky prvky spoločnosti“ nielen v oblasti vedomia, ale ani v oblasti spoločenského bytia. Preto musí brať výskum do úvahy nielen socialistické formy privlastňovania (spoločenské aktivity v rámci všeludového a družstevného vlastníctva) a ich vývojové tendencie, ale aj formy predsocialistické a predkapitalistické (napr. aktivity v rámci naturálneho hospodárstva a drobnej tovarovej malovýroby). Tieto predsocialistické spoločenské aktivity však treba brať do úvahy nielen v ich klasických podobách (napr. maloroľník, remeselník), ale aj v ich socializmom modifikovaných formách (napr. ako momenty tzv. domáceho pracovného okruhu, zneužívanie produktívnych síl všeludového vlastníctva, eventuálne postavenia individua v mocenských a administratívnych štruktúrach pre súkromné účely a pod.). Z tohto hľadiska musí predpokladaný výskum nadviazať na výsledky obsiahnuté v sociologickom výskume procesov zblížovania robotníckej triedy a inteligencie, ktorý je čiastkovou témou ŠPZV VIII-3-4/6.

2. Tým, že Marx odhalil podstatné sociálne mechanizmy utvárania a fungovania vedomia, ktoré ostali skryté samým individuí, vytvoril možnosť analyzovať toto vedomie nezávisle od psychicky uvedených prejavov duchovného života individua a napokon aj od ideologických racionalizácií spoločenských vrstiev a tried. Keď Marx analyzuje v *Kapitáli* fetišový charakter tovaru, tejto „zmyslovo nadzmyslovej čiže spoločenskej veci“, ukazuje ako „určitý spoločenský vzťah medzi ľuďmi nadobúda v ich očiach fantazmagorickú formu vzťahu medzi vecami“ (6, s. 85) a dodáva: ľudia „o tom nevedia, ale robia to“. (6, s. 87). Tým otvoril nové pohľady na vedomie a metodologicky sprístupnil jeho nové vrstvy a roviny. Marx tak ako prvý nielen formuluje ontologický status spoločenského vedomia, totiž, že je momentom totality spoločensky štrukturovaných životných aktivít ľudí, ale samo toto vedomie chápe ako zložitý, mnohorozmerný celok, preniknutý determináciami rôznych súčasne existujúcich úrovní a „vytvorený z navrstvenia geneticky rôznorodých, t. j. v rôznom čase vzniknutých a podľa rôznych zákonov sa pohybujúcich štruktúr“. (8, s. 16)

Aby sme poznali toto vedomie, nemožno ho redukovať na jednotlivé jeho stránky, vrstvy a štruktúry, ale treba pochopiť, ako sa reprodukuje v svojej celostnosti. Tu sa odкрýva nesmierne zložitá problematika, ktorú nemožno obsahovo ani naznačiť a preto sa obmedzíme na enumeráciu rôznych „rezov“ týmto celkom. Spoločenské vedomie možno skúmať ako vzťah uvedených vrstiev k vrstvám neuvedeným, ako vzťah medzi individuálnym a spoločenským vedomím, ako vzťah vedomia priemerného spoločenského individua, teda ako vzťah vedomia personifikovaného spoločenského vzťahu k osobnostnému vedomiu, ako vzťah medzi predmetným vedomím a sebauvedomením, ako vzťah medzi po-

zorovateľským, kontemplatívnym a činným vedomím, ako vzťah jeho reprodukčných a anticipujúcich obsahov, ako vzťah medzi popisnými a hodnotiacimi súdmi, ako odraz a zvýznamnenie, atď. Treba však zdôrazniť aspoň dva podstatné momenty tohto nového chápania vedomia.

Tým, že Marx chápe vedomie ako vedomie, ktoré je zapojené do sociálnych štruktúr, a ktoré je aktívnym reálnym článkom ich rozvoja a fungovania, prekonáva abstraktné gnozeologickú interpretáciu vedomia tak, ako sa s ňou stretávame v novovekej buržoáznej filozofii sebaistoty vedomia. Vedomie nie je možné už redukovať na akty nazerania, pretože konštitutívnou zložkou vedomia sa stávajú akty sprevádzajúce, regulujúce, a napokon aj iniciujúce, teda sprostredkujúce reálnu premenu vecí a seba premenu človeka. Marx tak ruší tradičný vzťah gnozeologického subjektu a gnozeologického objektu ako výlučný, samostatný a nezávislý vzťah a začleňuje ho do reálnych činných vzťahov „skutočných historických ľudí“, do vzťahu reálneho historického subjektu a objektu. Akcent Marxových analýz sa tak posúva od rozborov nazeravého vedomia k rozborom vedomia činného.

Druhý moment by bolo možné formulovať takto. To, že Marx analyzuje vedomie nezávisle od rôznych foriem sebachápania a sebaospravedlňovania jednotlivého človeka, od jeho vedomej motivácie (vychádzajúc zo skrytých mechanizmov sociálnych determinácií, ktoré si individuuum neuvedomuje, analogicky ako nevníma vnímanie), nijako neznamená, že psychické osobitosti a uvedomená vrstva vedomia nezohrávajú v živote človeka a spoločnosti nijakú úlohu. To platí analogicky aj o skupinovom, triednom vedomí a jeho ideologických racionalizáciách. Znamená to iba koniec psychologizmu, nakoľko sa odkryli hlbšie a podstatnejšie vrstvy determinácií ľudského vedomia. Avšak na istej individualizovanej úrovni analýzy hrajú vedomá motivácia, zvyky, túžby a ideály ľudí svoju nezastupiteľnú úlohu, ktorú však možno spravodlivo oceniť až vtedy, keď sa rešpektujú tieto hlbšie a skryté podoby determinánt. Táto psychologická, eventuálne sociálne psychologická rovina problematiky vystupuje do popredia tam, kde sa analýza presúva od spoločenských makroštruktúr k mikroštruktúram, od analýzy vedomia spoločensky priemerných triednych individuí k úlohe vedomia v osobnostnom rozvoji individua, skupín a vrstiev.

Z hľadiska nášho výskumu by sme sa teda nemali orientovať iba a predovšetkým na už objektivizované podoby spoločenského vedomia (už hotové normy, umelecké artefakty, inštitúcie a pod.), ani na nazeravé, kontemplatívne podoby vedomia, ale práve na samotný proces jeho objektivácie. Predmetom výskumu by malo byť vedomie v akcii, činné vedomie, ako hovorí Marx v *Grundrissoch* „účinné uvedomenie“ v podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti. To však predpokladá rozpracovanie metodologických prostriedkov pre uchopenie tých štruktúr a mechanizmov vedomia, ktoré sú späté s konaním ľudí. Sú to napr. kategórie kladenia cieľov, projektu a programu činnosti,

hodnotenia efektívnosti konania a jeho výsledkov, kritéria efektívnosti, ale aj kategórie motivácie, postoja, presvedčenia, ideálu a pod. Z hľadiska možnosti získať relevantný empirický materiál to ďalej znamená vypracovať súbor parciálnych hypotéz, ktoré by bolo možné empiricky kryť a rozpracovať súbor takých indikátorov, ktoré by umožnili diferencovať a kvantifikovať manifestačné prejavy od hodnotovo postojových stanovísk a od skutočne realizovaných aktivít a pod. Vzhľadom na to, že v etape budovania rozvinutého socializmu narastá sociálna homogenita spoločnosti a do popredia sa dostáva osobnostný rozvoj ľudí a kolektívov, treba rozpracovať dialektiku individuálneho a kolektívneho vedomia a do výskumu integrovať aj psychologickú a sociálne psychologickú rovinu problematiky.

3. Ako už bolo naznačené, Marx skúma ekonomický pohyb spoločenského organizmu, a súčasne jeho zrkadlenie vo vedomí jeho reálnych nositeľov. Analyzuje teda nielen objektívne spoločenské formy produkcie a reprodukcie života ľudí, ale súčasne aj objektívne formy, v ktorých sa tento skutočný život ľudí nevyhnutne javí jeho bezprostredným realizátorom. Rozlišuje preto „bytie“ a „zjavné bytie“, „podstatu procesov“ a ich „javové formy“. Ukazuje, ako proces zvonkajšenia javovej formy môže dosiahnuť taký kvalitatívny stupeň, keď sa javová forma mení na prevrátenú javovú formu, ktorá tvorí základný prvok prevráteného vedomia. Z tohto prevráteného vedomia vyrastajú individuálne a masové ilúzie ľudí, ktorí v dôsledku svojho spoločenského postavenia a triednej limitácie „nie sú schopní odhaliť za zjavným pohybom vecí ich skutočný, podstatu vecí zodpovedajúci pohyb“. (9, s. 316) Tieto otázky podrobne a zasvätené analyzuje V. Černík v stati *Forma javu a prevrátené vedomie*. (9) Ilúzie a omyly predstavujú byť v Marxových analýzach len dôsledkom nedokonalého neurofyziológického aparátu človeka, predstavujú byť len výrazom jeho psychického založenia (akoby sa človek z netrpezливosti alebo z iného podobného dôvodu nechal oklamať predmetným zdaním), nie sú takisto len deficitom poznávacej mohutnosti človeka, ale sú sociálne a triedne určené. Podľa Marxa je status a obsah poznávacieho procesu historicky premenlivý a univerzum praxe a konania je limitujúce aj pre interpretáciu a zvýznamnenie reality. V súvislosti s analýzou tovarového fetišizmu hovorí Marx o nevyhnutných „skresleniach“, o „svete zdania“, o „každodennom náboženstve“, ktoré sú vnútorné objektívne späté s kapitalistickou tovarovou výrobou. „Skutoční činitelia výroby“ — hovorí — „sa cítia v týchto odcudzených a iracionálnych formách... úplne doma, lebo sa práve v týchto útvaroch vonkajšieho zdania pohybujú a majú s nimi každý deň do činenia.“ (6, s. 251) Spoločensky sú však determinované nielen tieto ilúziívne obsahy vedomia, ale aj možnosti vedomia preniknúť k podstate reálnych procesov. Marx v *Kapitáli* napr. vysoko oceňuje Aristotelov prínos pre analýzu hodnoty, súčasne však upozorňuje na jej hranice a obmedzenia, vyplývajúce z objektívnych štruktúr gréckej spoločnosti, ktorej „prirodzenou základ-

ňou bola nerovnosť ľudí a ich pracovných síl“. V tejto súvislosti formuluje závažnú tézu, že „tajomstvo vyjadrenia hodnoty, rovnosť a rovnakú platnosť všetkých prác, pokiaľ sú ľudskou prácou vôbec, možno rozlúštiť až vtedy, keď sa už pojem ľudskej rovnosti ustálil ako ľudský predsudok“, teda až na takom vývojovom stupni spoločnosti, „kde tovarová výroba je všeobecnou formou produktu práce, teda aj vzájomný vzťah ľudí ako majiteľov tovarov je vládnuším spoločenským vzťahom“. [6, s. 73] Pritom samo vedecké rozlúštenie tajomstva hodnoty tohto „spoločenského hieroglyfu“, hoci je epochálnym objavom v dejinách ľudstva, „vôbec nerozptyľuje predmetné zdanie spoločenského charakteru práce“, ktoré tak ostáva pre ľudí zajatých „vo vzťahoch tovarovej výroby pred týmto objavom, ako aj po ňom, rovnako definitívne platné, ako že naďalej existuje forma vzduchu... bez ohľadu na to, že veda rozložila v duchu na jeho základné prvky“. [6, s. 87]

Tieto a ďalšie marxovské analýzy dokazujú, že skutočným zakladateľom vedeckej fenomenológie vedomia nie je Husserl vychádzajúci zo špekulatívneho introspekcionizmu, z transcendentálnej subjektivity, ale práve Karol Marx. Marx rozvíja ucelené učenie o ideológiach, o triednej limitácii vedomia a konštituuje skutočne vedeckú teóriu poznania, v ktorej sa problém adekvácie obsahov vedomia nemôže redukovať už iba na vzťah k objektu. Preto sa uňho dostáva k slovu zásadným spôsobom *historický subjekt a jeho prax*. Tak ako princíp triednosti, straníckosti neuplatňuje len vonkajší nárok na taktickú obratnosť, ale stáva sa podstatným určením materialistickej dialektiky, tak aj učenie o ideológii tvorí podstatnú súčasť marxistickej teórie poznania a celého marxizmu-leninizmu. Toto učenie totiž okrem iného umožňuje prekonať osvietenský predsudok, že predstavy, ilúzie ľudí možno odstrániť iba ideovými prostriedkami, tak povediac ich zámenou za vedecké poznatky. Keďže podľa Marxa idey, predstavy, ilúzie ľudí sú sociálne a triedne zakotvené, ich pohyb, zmena a vývoj sú v princípe možné ako dôsledok praktickej skúsenosti zmenenej reálnej činnosti spoločenských tried a sociálnych hnutí. Tento proces nemožno chápať v zmysle nejakého automatizmu, ale ako zložitý zápas rozvíjania vlastnej triednej aktivity, v ktorom aj ideové pôsobenie má svoje nezastupiteľné, aj keď odvodené postavenie. Tu potom vstupuje do popredia otázka triedneho sebauvedomenia, jeho genetického vrstvenia a aktuálnej reprodukcie, problém „vnášania“ ideológie a učenia sa máš na vlastných skúsenostiach (Lenin), teda vzťah medzi primárnymi a sekundárnymi podobami vedomia, jednoducho premena triedy osebe na triedu pre seba.

Marx sa však neobmedzuje na konštatáciu prevrátených foriem vedomia, ale analyzuje rôzne spôsoby tohto „prevracania“ nielen na individuálnej, osobnostnej, ako aj — a to predovšetkým — na skupinovej, triednej eventuálne celospoločenskej úrovni. Marx rozlišuje rôzne historické typy prevráteného vedomia. Tak hovorí o *mytologickom a náboženskom type*, ktorý je podmienený „nízkym stupňom vývinu produk-

tívných síl práce a tomu zodpovedajúcim obmedzeným vzťahom ľudí v materiálnom procese výroby ich života“ (6, s. 92), o prevrátených formách spätých s jednoduchou tovarovou výrobou a so vzťahmi nadvlády a útlaku, o type prevráteného vedomia, ktorý vyrastá z kapitalistickej tovarovej výroby a podobne. Súčasne formuluje podmienky pre prekonanie týchto zahmlených, mystických foriem odrazu spoločenského životného procesu, ktoré samy sú — ako hovorí — „produktom dlhého a mučivého historického vývinu“, totiž — pomery, v ktorých sa „produkt slobodne zospoločenštených ľudí dostane pod ich uvedomelú plánovitú kontrolu“. (6, s. 72)

Domnievam sa, že tieto Marxove myšlienky sú závažné aj pre náš výskum. Musíme však vziať do úvahy dve okolnosti: jednak špecifickosť proletárskeho vedomia, jednak špecifickosť etapy budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti. Z historickej úlohy proletariátu a z reálneho pohybu triedneho boja Marx vyvodzuje, že proletariát nepotrebuje ideologické ilúzie, že sociálny boj proletariátu sa skutočne kryje s celospoločenskými záujmami, a že teda skutočné proletárske vedomie je antiutopické, antiiluzívne a sebakritické. Etapa budovania rozvinutého socializmu je etapou jeho postupnej premeny na totalitu, „kedy“, ako hovorí Kosolapov, „rozhodujúce prvky životného poriadku spoločnosti sú už prebudované na jej vlastných kolektívnych princípoch a keď sa rovnorodosť ‚priamych‘ a ‚spätých‘ väzieb stáva zrejmou“. (11, s. 33) Predsa sa však imanentné smerovanie proletárskeho vedomia k objektívnemu poznaniu nerealizuje automaticky, ale reálnym vyzrievaním príslušníkov robotníckej triedy a masy pracujúcich vôbec. Keďže reálne socialistické vedomie ešte nie je plne funkciou „uceleného socializmu“ (Lenin), obsahuje a reprodukuje historické vrstvy vedomia, ktoré sa jednak udržiavajú svojou vlastnou zotrvačnosťou, jednak sú permanentne vyvolávané predsocialistickými formami činnosti v domácom pracovnom okruhu (ale nielen v ňom). Typologizácia historických vrstiev prevrátených foriem vedomia by mohla poslúžiť k identifikácii ich súčasných modifikovaných prejavov a umožnila by vecne analyzovať aj „neutrálne“ a negatívne obsahy reálneho socialistickeho vedomia (maloburžoázne postoje, byrokratizmus, ideál priemernosti, morálnu apatiu, vandalizmus a pod.).

4. Už som citoval Marxove slová o tom, že tajomstvo výrazu hodnoty tovaru mohlo byť vedecky dešifrované „až vtedy, keď sa už pojem ľudskej rovnosti ustálil ako ľudský predsudok“. Táto téza má zásadný význam pre rozlíšenie primárnych a sekundárnych útvarov vedomia, pre problematiku bežného, každodenného vedomia. Od konceptualizácie tejto problematiky do značnej miery závisí, či a do akej miery bude naša práca skutočne integrovanou, filozoficko-sociologickou záležitosťou.

Marx sa problematikou bežného vedomia zaoberá v súvislosti s analýzou falošného vedomia, tejto ideologickej camery obscura. Vychádza „zo skutočných živých indivíduí samých“ a vedomie chápe „len ako *ich*

vedomie“. [6, s. 225] V spoločenských štruktúrach vedomia rozlišuje bezprostredné, živelne sa utvárajúce primárne útvary vedomia a ideologické, systematizované, druhotné útvary vedomia. Prvotné útvary chápe ako „reč skutočného života“, ako „priamy výron... materiálneho postoja“ ľudí a označuje ich ako „spontánne“, „bezprostredné formy“ vedomia, ako myšlienkové útvary každodenného života a podobne. Druhotné útvary chápe ako „duchovnú produkciu prejavujúcu sa v jazyku politiky, zákonov, morálky, náboženstva, metafyziky atď.“ [7, s. 224], ako nepriamy, sprostredkovaný a určitým spôsobom systematizovaný výraz skutočného životného procesu ľudí a nazýva ich „ideológiou“, „ideologickými formami“, „ideologickými reflexami“ a pod. Druhotné útvary vedomia sú rozpracovávané v rámci deľby práce osobitnou vrstvou ľudí, ktorá systematizuje prvotné útvary a vyjadruje tak záujmy určitých tried. Podľa Marxa „deľba práce sa stáva skutočnou deľbou až od okamihu, keď nastupuje deľba materiálnej a duševnej práce. „Od tohto okamihu si vedomie môže skutočne namýšľať“ — ako hovorí Marx v *Nemeckej ideológii* — „že je niečím iným, než vedomím jestvujúcej praxe, že skutočne niečo predstavuje bez toho, že by si predstavovalo niečo skutočné — od tohto okamihu je vedomie schopné emancipovať sa od sveta a prejsť k vytváraniu „čistej“ teórie, teológie, filozofie, morálky atď.“ [7, s. 231—232] Medzi prvotnými a druhotnými útvarmi vedomia existujú rozdiely. Spontánne vedomie ako bezprostredný výraz materiálneho života je anonymným výtvorom a vyznačuje sa iba voľnou usporiadanosťou. Charakterizuje ho synkretizmus, to, že v ňom popri sebe môžu existovať a fungovať obsahy pochádzajúce z rôznych dôb a z rôznych zdrojov. Súvislosť a väzba jeho jednotlivých komponentov a stránok má skôr obraznú, asociatívnu ako logickú povahu. Naproti tomu druhotné útvary vedomia sú relatívne nezávislé od života, môžu sa dočasne rozvíjať z vlastných imanentných zdrojov a vyznačujú sa väčšou alebo menšou mierou usporiadanosti. Úsilie o systematizáciu je tu vždy prítomné, aj keď samo usporiadanie nemusí byť vždy výsledkom využitia len rozumových prostriedkov a logického spracovania ako napr. v mytológii a náboženstve. Racionalistické podoby systematizácie sa objavujú v relatívne neskoršom historickom období.

Spontánne vedomie ako anonymný výtvor je ďalej slabo diferencované, „v každom prípade je vždy menej diferencované než sociálna štruktúra danej formácie a preto môže tvoriť „komunikačné médium“ medzi odlišnými skupinovo, stavovsky alebo triedne viazanými formami ideologicky systematizovaného vedomia. (Fr. Novosad) Jeho tvorcom je určité spoločenstvo ako celok, môže preto vyjadrovať „všeľudské“ ilúzie, ktorým podliehajú skutoční činitelia výroby — tak kapitalisti ako aj robotníci, nakoľko majú každý deň do činenia s odcudzenými útvarmi vonkajšieho zdanía. Ako hovorí Marx: „Na tejto javovej forme, totiž na trojakej formuli: kapitál-úrok, pôda-pozemková renta, práca-mzda, ktorá robí skutočný vzťah neviditeľným a ukazuje práve jeho opak, sa

zakladajú všetky robotníkov, ako aj kapitalistov právne predstavy, všetky mystifikácie kapitalistického spôsobu výroby, všetky jeho ilúzie o slobode, všetky apologetické úskoky vulgárnej ekonómie“. (6, s. 544) Táto okolnosť zároveň aj umožňuje, aby triedne zakotvené a panstvom vládnúcej triedy posilňované ideologické útvary vystupovali ako všeľudové, aby sa zvláštny triedny záujem mohol interpretovať a prezentovať ako vec všeobecného pokroku a celospoločenského záujmu. Apologetickosť, iluzívnosť ideológií vládnúcich vykorisťovateľských tried nie je zásadne založená na chamtivosti, chytráctve či prešibanosti ich ideológov, na psychologicky uvedenom klamaní mas. Analogicky tu platí to, čo som spomenul vyššie a čo hovorí Marx o postavách kapitalistu a pozemkového vlastníka.

Medzi prvotnými a druhotnými útvarmi vedomia existujú však aj vnútorné väzby a podstatné súvislosti. *Tak prvotné ako aj druhotné útvary vedomia sa rodia zo spoločenských štruktúr a reálnej činnosti ľudí, pričom druhotné útvary závisia od prvotných.* Ich systematizácie totiž neprekračujú rámec zmyslu založeného v prvotných útvaroch a podliehajú tak iluzórnym obsahom v nich obsiahnutých. M. K. Mamardašvili definuje systematizované, racionalizované vedomie ako „vedomie, ktoré odráža určité objektívne, spoločensky nevyhnutné zdanie a súčasne sa vydáva za absolútne samostatné, samo seba rozvíjajúce a bezpredpokladové vo vzťahu ku skutočnosti“. (8, s. 23) Marx odhaľuje túto súvislosť a ukazuje, ako je determinácia ideologických foriem spoločenskými štruktúrami sprostredkovaná formami bezprostredného, spontánneho vedomia.

Z druhej strany dochádza k dodatočnému opačnému pohybu. Druhotné formy vedomia spätne pôsobia, prenikajú do spontánneho vedomia, stávajú sa jeho organickou súčasťou, modifikujú ho, eventuálne ho rozkladajú. Na tejto úrovni sa stávajú anonymnými a môžu sa stať opäť predmetom novej systematizácie. Tak napr. teória spoločenskej zmluvy sa stala organickou súčasťou buržoázneho liberalizmu, mechanický materializmus straší dodnes v každodennom vedomí a pod. Bežné vedomie má tak zložitú štruktúru a skladá sa z vrstiev rôznej predmetnej a dobovej proveniencie, z rôznych úrovní zovšeobecnenia a z rôznych podôb nesystematizovaných a systematizovaných útvarov vedomia.

Z uvedeného vyplýva pre náš výskum celý rad záverov. V prvom rade treba diferencovať pojem spontánneho vedomia a bežného vedomia. Bežné vedomie nie je možné redukovať na jednoduché útvary vedomia, nakoľko obsahuje aj rôzne typy a rôzne podoby druhotných útvarov. Tým menej je možné ho klásť do vzťahu k teoretickému vedomiu, a to nielen preto, že v sebe obsahuje, aj keď v redukovanej podobe, predsa len teoretické reflexie druhotných útvarov, ale aj preto, že disponuje generalizáciami rôzneho stupňa všeobecnosti vlastnej úrovne. Je to o to menej prípustnejšie, že ideologické formy sa neusporadúvajú podľa jedného princípu, ale práve naopak, popri logickej, teoretickej systematizácii

má tu svoje miesto aj systematizácia v podobe umeleckého zobrazenia, rôznych kódexov právnych a morálnych noriem, rôznych sústav imperatívov konania a pod. Štruktúra bežného vedomia je teda neobyčajne zložitá a popri členení vedomia na prvotné, spontánne a druhotné, systematizované útvary možno ním viesť aj iné rezy a skúmať ho ako vzťah empirického a teoretického vedomia, teoretického a praktického činného vedomia, ako vzťah masového a špecializovaného vedomia atď. Tieto rezy sa s prvým členením tak či onak prekrývajú, ale nie sú s ním totožné. Žiaľ, často sa neuvedomene zamieňajú, či dokonca stotožňujú.

Ďalej treba povedať, že seriózný výskum socialistického spoločenského vedomia sa nemôže zaobiť bez dôkladného poznania a analýzy bežného vedomia, bez analýzy jeho primárnych a sekundárnych útvarov. Táto analýza musí byť spätá s analýzou činností, s celkovou organizáciou našej spoločnosti, ktorá preto, že ešte nie je dovŕšenou totalitou, ale iba „totalitou dovŕšujúcou svoje utváranie“ (Kosolapov) neodstránila všetky príčiny jestvovania predmetného, vecného zdania a plne nespríehľadnila vzťahy ľudí k prírode a k sebe navzájom. Treba preto venovať pozornosť aj takým zovšeobecneniam spontánneho vedomia, ako sú moderné príslovia typu „šetriť sa musí, nech to stojí, čo chce“, „kto nekradne, okráda svoju rodinu“ a pod.

Napokon nie je možné obmedziť sa iba na to, aby sme sledovali, ako sa marxizmus-leninizmus, vedecký svetonázor presadzuje a uplatňuje v každodennom vedomí. Všetci vieme, že marxizmus-leninizmus je vedeckou ideológiou, nereprodukuje sa však jednoduchým opakovaním, ale sebaobnovovaním. Z toho dôvodu je treba sledovať, či jeho dobové sebaobnovovanie nepodlieha istým primárnym útvarom vedomia, či doň neprenikajú obsahy spontánneho vedomia bezprostredne utvárané ako výron istej organizácie reálneho spoločenského života, istej praxe výstavby socializmu. Stačí si spomenúť napr. na prax kultu osobnosti, ktorá reálne potvrdzovala tézu o zostrujúcom sa triednom boji. Aj pre socializmus platí marxovská metodologická požiadavka skúmať dobu vedecky objektívne, tzn. nielen podľa toho, čo si o sebe myslí, ale podľa toho, čo skutočne je. Len takto vedený a stranícky realizovaný výskum z pozícií robotníckej triedy ako celku je schopný v reprodukcii spoločenských štruktúr odhaliť nielen mechanizmy pozitívneho utvárania socialistického vedomia, ale aj príčiny výskytu prevrátených foriem vedomia, čo je jedným z predpokladov zužovania sféry ich vplyvu.

5. Posledná stručná poznámka sa týka determinácie vedomia a determinácie vedomím. Kategória organického celku je nezlučiteľná s predstavou priameho mechanického kauzálneho pôsobenia medzi časťami, stránkami celku a nahrádza túto predstavu ideou dominantného, určujúceho pôsobenia, ktoré sa presadzuje vo vzájomnom pôsobení relatívne autonómnych subštruktúr, a koniec koncov je preukázateľné v širších historických perspektívach. V našom prípade to znamená, že spoločenské vedomie a spoločenské bytie sú reálnymi momentami jednotného

procesu produkcie a reprodukcie spoločenského celku, v ktorom spoločenské bytie je vždy skutočným základom a východiskom a preto aj určujúcim a dominantným momentom vzhľadom ku všetkým stránkam spoločenského života vrátane spoločenského vedomia. Súčasne však platí, že napr. určitá forma či podoba spoločenského vedomia, keď sa už raz rozvinula a upevnila, začína fungovať nielen ako dôsledok, ale aj ako predpoklad a podnet istého typu materiálnej produkcie. Marx v *Kapitáli* skúma, ako sa živelné utvára racionálna organizácia práce v manufaktúre a továrni, ako je utváranie týchto vedomých organizačných štruktúr sledom pokusov a omylov a výsledkom postupného zužitkovávania denných praktických skúseností, zároveň demystifikuje ilúzie buržoázneho vedomia, ktoré si dodatočne namýšľa, akoby ono samo bolo od samého začiatku ich iniciátorom a demiurgom, akoby tieto vyskočili už hotové z kapitalistickej jupiterskej hlavy. Marx hovorí: „Kooperácia zakladajúca sa na delbe práce, čiže manufaktúra je vo svojich začiatkoch živelné vzniknutý výtvar. Len čo sa do určitej miery ustáli a rozšíri, stáva sa uvedenou, plánovitou a systematickou formou kapitalistického spôsobu výroby. Dejiny vlastnej manufaktúry ukazujú, ako jej svojrázna delba práce nadobúda primerané formy, zo začiatku na základe skúseností, takrečeno za chrptom konajúcich osôb, ale potom, podobne ako cechové remeslo, sa usiluje udržať si tradíciou raz nájdenú formu a v jednotlivých prípadoch si ju zachováva po celé stáročia“. (6, s. 371) V týchto súvislostiach možno neantinomicky interpretovať nielen známe Leninove tézy o vzťahu politiky a ekonomiky, totiž jednak, že „politika je koncentrovaným výrazom ekonomiky“ a jednak, že „politika nemôže mať prvenstvo pred ekonomikou“, ale racionálne pochopiť aj marxistické tézy o predbiehaní a zaostávaní vedomia za bytím. Lenin sa s prudkou iróniou vysmieva téze ekonomizmu, akoby politika vždy poslušne išla za ekonomikou a označuje ju ako „hrubé vulgarizovanie ‚ekonomického materializmu‘“. (3, zv. I., s. 259) Lenin ukazuje z hľadiska celostnej štruktúry sebauvedomenia a konania svetového proletariátu, ako jeho určitý oddiel môže a musí zúžitkovávať akumulovanú skúsenosť historicky už realizovaných stupňov triedneho boja, ak chce ostať na rovine riešených úloh, a súčasne upozorňuje na nevyhnutnosť oslobodzovať sa „spod vplyvu prežitých fráz“ a na nebezpečenstvo prolongácie a extrapolácie skúsenosti kvalitatívne určitej a historicky ohraničenej etapy boja v zmenených historických podmienkach. Dialektika triedneho sebauvedomenia a praktického triedneho hnutia je totiž taká, že to, čo je historickým následkom napr. — určité organizačné formy, stupeň sebauvedomenia — môže byť aktuálnym podnetom a príčinou „rozvíjania ... vlastnej aktivity“ triedy. Keďže však táto aktivita prebieha v podmienkach, ktoré sú vždy sociálne, lokálne a historicky špecifické, a keďže sa tieto podmienky reproduktovaním menia, nemôžu sa tieto už dosiahnuté organizačné formy a podoby uvedomenia len opakovať, ale musia sa tvorivo obnovovať. Význam tohto tvorivého sebaobnovovania vzrastá, keď sa

pohyb „do šírky“ mení na pohyb „do hĺbky“, a keď teda dochádza ku kvalitatívnej zmene objektových podmienok aktivity historického subjektu. Tu sa iniciačný charakter už dosiahnutých organizačných foriem a stupňov triedneho sebauvedomenia nielen radikálne problematizuje, ale aj neguje, a pokiaľ sa tieto prostriedky naďalej uplatňujú, stávajú sa brzdou. Historický subjekt sa musí zbaviť strachu z možného mylného, neúspešného kroku, musí sa znova a znova pokúšať o nové skúsenosti, ktoré postupne nielen spresňujú a zefektívňujú praktický zásah do skutočnosti, a zlepšujú organizačné formy aktivít, ale v zovšeobecňujúcej podobe prehľbujú uvedomenie historického subjektu. V prípade proletariátu je centrom, meditatörom a transformátorom tohto procesu komunistická strana, pokiaľ vyjadruje jeho všeobecné a perspektívne záujmy. Keďže robotnícka trieda disponuje vedeckou formou triedneho sebauvedomenia — vedeckou ideológiou, nadobúda tu celý tento proces kvalitatívne iný, svojbytný charakter. Zdá sa však, že v istej modifikovanej podobe sa aj v našej dobe prejavuje predbiehanie a zaostávanie vedomia a realizujú sa uvedomelé a živelné formy konania. Súčasné reálne socialistické vedomie sa aktuálne reprodukuje nielen na základe rôznej historickej praxe a skúseností vzniknutých vrstiev proletárskeho uvedomenia — od tradeunionistického uvedomenia cez politické až k uvedomeniu proletariátu ako panujúcej, vládnucej triedy —, ale aj na základe starších historických vrstiev spätých s predsocialistickými formami činnosti a spoločenských vzťahov. Špirála komunistického uvedomenia je tu identická s inou historicky širšou špirálou vedomia, keď sa prevažne živelná tvorba dejín mení na prevažne uvedomelú tvorbu dejín, keď ako hovorí J. Zelený „minulosť podstatne stráca na svojej predurčujúcej moci a budúcnosť vo forme anticipujúcich projektov a alternatívnych projektov sa stáva rozhodujúcim momentom prítomnosti“. (10, s. 84)

Aj tieto okolnosti, ktoré náš výskum stranícky zakotvujú a začleňujú do rámca súčasných zápasov o intenzívny rozvoj našej spoločnosti, musíme rešpektovať.

LITERATÚRA

1. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Bratislava 1980.
2. LENIN, V. I.: Materializmus a empiriokriticizmus. Bratislava 1976.
3. LENIN, V. I.: Vybrané spisy. I. zv. Bratislava 1973.
4. ENGELS, F.: Dialektika prírody. Bratislava 1976.
5. MARX, K.: Rukopisy „Grundrisse“. I. II. III. zv., Praha 1971—1977.
6. MARX, K.: Kapitál. I. zv. Bratislava 1979.
7. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy. I. zv. Bratislava 1977.
8. MAMARDAŠVILI, M. K.: Analiz soznaniya v rabotach Marksa. Voprosy filosofii 1968, č. 6.
9. ČERNÍK, V.: Forma javu a prevrátené vedomie. In: Filozofia 1983, č. 3.
10. ZELENÝ, J.: Úvod do filozofie. Praha 1969.
11. KOSOLAPOV, R. I.: Přínos XXIV. XXV. a XXVI. sjezdu KSSS k teoretickým a politickým otázkám rozvinutého socializmu a přechodu ke komunizmu. In: Nová mysl 1982.

Ладислав Голата

Основным и необходимым исходным пунктом исследования социалистического общественного сознания является материалистическое решение основного вопроса философии. Однако это не единственный и исчерпывающий исходный пункт.

Исходя из Марксовой концепции сознания как активного момента тотальности общественно структурированных жизненных активностей людей, автор анализирует некоторые методологические средства постижения деятельного сознания, „действенного осознания“ (К. Маркс) на уровне относительной противоположности материи и сознания: проблему онтологического статуса сознания и его внутренне богато расчлененной целостности, вопрос о превращенных формах сознания и их типологии, соотношение первичных и вторичных образований сознания и диалектику опережения и отставания сознания.

Автор намечает возможности использования этих теоретико-методологических средств в подготавливаемом социологическом исследовании социалистического общественного сознания.

DAS SOZIALISTISCHE GESELLSCHAFTSBEWUSSTSEIN UND DIE AUSGANGSPUNKTE SEINER UNTERSUCHUNG

Ladislav Holata

Den notwendigen Grundaussgangspunkt der Untersuchung des sozialistischen Gesellschaftsbewusstseins stellt die materialistische Lösung der philosophischen Grundfrage dar. Er ist jedoch nicht der einzige und erschöpfendste Ausgangspunkt.

Der Vf. geht von der Marxschen Konzeption des Bewusstseins als aktiven Moments einer Totalität gesellschaftlich strukturierter Lebensaktivitäten der Menschen aus und analysiert einige methodologische Mittel für die Erfassung des tätigen Bewusstseins, „der wirksamen Bewusstwerdung“ (K. Marx) auf der Ebene eines relativen Gegensatzes zwischen Materie und Bewusstsein: das Problem des ontologischen Status des Bewusstseins und seiner innerlich reichgegliederten Ganzheitlichkeit, die Frage der verkehrten Bewusstseinsformen und ihrer Typologie, die Relation primärer und sekundärer Bewusstseinsgebilde sowie die Dialektik des Bewusstseinsvorauslaufens und -zurückbleibens.

Der Vf. deutet Möglichkeiten der Nutzung dieser theoretisch-methodologischen Mittel bei der in Vorbereitung begriffenen soziologischen Erforschung des sozialistischen Gesellschaftsbewusstseins an.